

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Is de hulp aan de naaste in gevaar? Heroriëntatie op solidariteit

Solidariteit lijkt in politiek en samenleving niet langer vanzelfsprekend. Zo staan sociale voorzieningen onder druk, prevaleren in de Europese Unie economische argumenten boven sociale waarden, en is de scepsis over ontwikkelingssamenwerking fors toegenomen. De financieel-economische crisis, die de betaalbaarheid van collectieve arrangementen raakt, en maatschappelijke veranderingen vragen om nieuwe vormen van lotsverbondenheid. Hoe kan tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen solidariteit een nieuwe, christendemocratische invulling krijgen?

---

door *Jan Jacob van Dijk, Raymond Gradus & Maarten Neuteboom*

Van Dijk is gedeputeerde voor de provincie Gelderland en bijzonder hoogleraar christelijk sociaal denken over economie en maatschappij aan de VU Amsterdam. Gradus is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en hoogleraar aan de VU Amsterdam. Neuteboom is redacteur van CDV.

NEDERLAND STAAT MOMENTEEL AAN DE VOORAVOND van een spannende verkiezingsperiode. Deze verkiezingen zullen vooral gaan over de vraag welke hervormingen noodzakelijk zijn om de overheidsfinanciën op orde te brengen en over de aanpak van de Europese schuldencrisis in het algemeen. Vast lijkt wel te staan dat de gevolgen van de financieel-economische crisis sinds 2008 en de daaropvolgende Europese schuldencrisis enerzijds vragen om solidariteit, maar tegelijkertijd de mogelijkheden om solidair te zijn danig onder druk zetten. De noodzaak van deze hervormingen is niet alleen gegeven met het op orde brengen van de overheidsfinanciën.

Een herbezinning op solidariteit is vooral ook nodig in samenhang met maatschappelijke ontwikkelingen die Nederland (in Europees en mondiaal verband) voor grote opgaven plaatst. We kunnen dan denken aan de afbrokkeling van instituties, individualisering, vergrijzing, oplopende zorgkosten, globalisering en noodzakelijke verduurzaming van de economie. Het tegendeel hiervan is zichtbaar geworden in de financiële crisis en het ‘casinokapitalisme’, waarin kortetermijndenken, hoge bonussen en snelle winsten de toon zetten. Men wentelde risico’s af op anderen, en had zo onvoldoende oog voor de verantwoordelijkheid voor elkaar.

De prangende vraag is daarom hoe de notie van solidariteit tegen deze crisisachtergrond opnieuw doordacht kan worden vanuit een christendemocratisch perspectief. Met andere woorden: hoe kan de christendemocratie in het politieke debat van vandaag en morgen een aansprekende, moderne invulling geven aan dit kernbegrip van haar gedachtegoed, die mede kan dienen als basis voor een nieuwe visie op collectieve en individuele arrangementen in onze samenleving? Kortom, hoe kan solidariteit worden vormgegeven tegen de achtergrond van de hervormingen die zo hard nodig zijn?

SOLIDARITEIT: EEN BEGRIPSVERKENNING

Wat is de herkomst van het begrip solidariteit en waarom is het voor de christendemocratie van belang?¹ De Noorse filosoof Steinar Stjernø heeft laten zien dat solidariteit in politieke en sociologische zin een betrekkelijk modern begrip is en definieert het als ‘the preparedness to share resources with others, through personal contribution to those who are struggling and through taxation and redistribution organised by the state’.²

Het verschijnsel solidariteit bestond echter al ruim voordat het een uitgewerkt idee was of als term werd gemunt.³ Etymologisch is het begrip verwant aan het Romeinsrechtelijke *in solidum obligare* (‘tot het geheel verplicht’), wat inhield dat iedereen afzonderlijk verantwoordelijk is voor de schuld van het geheel.⁴ In de eerste christengemeenschap van Jeruzalem werd solidariteit heel concreet gebaseerd op de gemeenschap van goederen: een basis waarop latere kloosterordes, zoals die van de benedictijnen, augustijnen of franciscanen, hun eenheid en onderlinge solidariteit bouwden. Het gebod van de liefde navolgend droeg men als leden van dezelfde gemeenschap en op basis van gedeelde waarden en een gezamenlijk beleiden geloof zorg voor elkaar (*caritas*). In de middeleeuwen kan men denken aan de gilden, waarin bepaalde ambachten elkaar onderling steunden en hulp boden wanneer dat nodig was. En wat te denken van de kloosterordes en congregaties die, meestal hun leven baserend op de Regel van August-

tinus, eeuwenlang met vele duizenden dag in, dag uit werken van liefde hebben betoond aan hun medemensen?

Vanaf de vijftiende eeuw wordt solidariteit en een daaraan verwant begrip als broederschap steeds meer losgemaakt van zijn christelijke oorsprong en krijgt het ten tijde van de Franse Revolutie (1789) een politieke connotatie. In de negentiende eeuw raakt de (politieke) ontwikkeling van het begrip solidariteit in een stroomversnelling tegen de achtergrond van de industrialisatie en het verdwijnen van een hoofdzakelijk agrarisch georiënteerde samenleving.

Als reactie op het negentiende-eeuwse liberale denken en het marxisme oriënteerden ook christelijke kringen zich vanuit de vertrouwde begrippen *agape* en *charitas* op het begrip solidariteit. Befaamd zijn *Rerum Novarum*, de sociale encycliciek van paus Leo XIII uit 1891 (waarin het woord solidariteit overigens niet voorkomt), en het Christelijk-Sociaal Congres in hetzelfde jaar, waarop Kuiper zijn ‘architectonische kritiek’ op de samenleving uitte. In *Rerum Novarum* wordt krachtig opgekomen voor de belangen van de werkende klasse en dit sleuteldocument vormt tevens de opmaat van de Katholieke Sociale Leer.⁵ Solidariteit wordt hierin niet zozeer als een taak van de staat gezien, maar als een bijzondere verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties. Langs deze weg is solidariteit nauw verbonden met de grondgedachte van subsidiariteit. De katholieke opvatting van solidariteit vloeit niet alleen voort uit naastenliefde, maar berust ook op een ordening van de werkelijkheid waarin de mens als sociaal wezen (Thomas van Aquino) in gemeenschap met anderen leeft binnen grotere samenlevingsverbanden, die voorafgaan aan de staat.⁶

Na de Tweede Wereldoorlog wordt het begrip solidariteit opgenomen in de christendemocratische partijen. In heel Europa, en zeker ook in Nederland, waren deze partijen betrokken bij de opbouw van de naoorlogse verzorgingsstaat.

SOLIDARITEIT IN CRISIS?

Het begrip solidariteit lijkt niet zelden aan inflatie onderhevig. Wat betekent het vandaag de dag nog om solidair te zijn? Enerzijds lijkt solidariteit soms te zijn verworpen tot holle retoriek, louter bedoeld om de eigen eisen kracht bij te zetten. Die retoriek gaat niet zelden gepaard met beproefde mantra’s als ‘de sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen’, ‘eerlijk delen’ en ‘de rijken worden rijker en de armen armer’ – en dat alles in een van de meest genivelleerde landen ter wereld.

Anderzijds worden werklozen, gedeeltelijk arbeidsongeschikten en jonggehandicapten – niet altijd ten onrechte, maar toch meer dan voor-

heen – aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid en met financiële prikkels aangezet tot loonvormende arbeid bij reguliere werkgevers. Mensen die door hun levensstijl een risico voor hun gezondheid scheppen zouden volgens sommigen niet kunnen rekenen op de collectief gefinancierde gezondheidszorg. Gaat het om lidstaten van de Europese Unie die in de problemen zijn gekomen, dan wordt ieder beroep op solidariteit zelfs uitdrukkelijk vermeden – iets wat in het licht van het gerommel met begrotingsgegevens door de Griekse overheid alleszins

Het begrip solidariteit lijkt niet zelden aan inflatie onderhevig

begrijpelijk is. De steunoperaties van honderden miljarden euro's die de noordelijke Europese landen aan de zuidelijke lidstaten bieden, worden daarom verdedigd in termen van eigen belang. Nog verder van huis is het niet anders. De scepsis over ontwikkelingssamenwerking neemt sterk toe. Terecht is de vraag gerezen of het geld wel altijd goed is besteed, maar ook opportunistische argumenten worden te berde gebracht, zoals corrupte regeringen of de economische crisis die wijzelf hebben op te lossen. Tegelijkertijd zijn vele voorbeelden van solidariteit aan te wijzen. Hulpacties bij rampen in binnen- en buitenland kunnen rekenen op belangeloze financiële steun van talloze Nederlanders.

Wat solidariteit is, blijkt in de praktijk kortom niet eenvoudig aan te geven. Om het begrip solidariteit nader te definiëren, is daarom een drietal richtinggevende vragen van belang, namelijk: (1) met wie moeten we solidair zijn?; (2) hoe ver moet onze solidariteit reiken?; en (3) wie moet de solidariteit in de samenleving gestalte geven?⁷

De vraag met wie we solidair moeten zijn, is nauw verbonden met de gemeenschap waartoe we behoren. Tekenend is de figuur van Mrs. Jellyby, een personage uit Charles Dickens' *Bleak House*.⁸ Zij was zo geobsedeerd door haar drang om hulp te verlenen aan de armlastigen in Afrika, dat zij haar eigen familie verwaarloosde. Solidariteit met de ene groep betekent vaak dat solidariteit met een andere groep niet mogelijk is. Vanuit het christelijk-sociaal denken wordt dan vaak gewezen op de kwetsbaarste groepen, maar ook daarvoor geldt wellicht dat solidariteit niet onbeperkt is. Solidariteit gaat dus uit van (een zekere) saamhorigheid c.q. het behoren tot een bepaalde (belangen)gemeenschap. Maar tevens bevat solidariteit iets van wederkerigheid, want zij is noch altruïsme noch egoïsme. Men is solidair met iemand, maar verwacht dat die persoon of die groep dat op zijn beurt ook zal zijn als dat nodig mocht zijn.⁹ Dat hoeft natuurlijk niet te gebeuren, maar als het zich voordoet dan mag men erop rekenen dat de

ander ook solidair zal zijn. Als dat niet gebeurt, wordt de code van wederkerigheid doorbroken. Solidariteit verschilt daarmee van barmhartigheid, waar veeleer sprake is van een slachtoffer dat de hulpverlener hooguit ‘terugbetaalt’ in dankbaarheid.

Hoe ver moet onze solidariteit reiken? De huidige samenleving beschouwt een verreikende solidariteit niet meer als een automatisme: ‘al te goed is buurmans gek’, zo lijkt het. Solidariteit kan nooit los worden gezien van (persoonlijke) verantwoordelijkheid. Hedendaagse kwesties dringen zich op: onder andere de oplopende zorgkosten en de crisis in het eurogebied plaatsen ons indringend voor de vraag hoe ver solidariteit nu eigenlijk reikt. Wanneer van jongere generaties wordt gevraagd om solidair te zijn met oudere generaties, terwijl volstrekt onduidelijk is of zij daar op hun oude dag ook op kunnen rekenen, rijst de vraag of nog langer kan worden gesproken van solidariteit of dat er sprake is van barmhartigheid. Hetzelfde geldt voor Europa: een roep om een blanco cheque kan niet worden gedaan op basis van solidariteit, en daarom mag van lidstaten worden verwacht dat ze maatregelen treffen om blijvende afhankelijkheid te voorkomen.

Wie moet de solidariteit ten slotte in de samenleving gestalte geven? In de christendemocratie geldt het garanderen van een minimale bestaanszekerheid van burgers als een verantwoordelijkheid van de staat.¹⁰ Deze solidariteit is een element van publieke gerechtigheid, want zonder vloeren in het bestaan c.q. materiële bestaansvoorwaarden zijn vrijheidsbeleving en rechtvaardige samenlevingsverhoudingen onmogelijk. Het beginsel van solidariteit wordt in de moderne samenleving uitgedrukt in democratische instituties en verzekerd in het rechtssysteem, waarbij de herverdeling van bezit een hulpmiddel is bij het nastreven van sociale rechtvaardigheid.¹¹ Maar solidariteit is in de christendemocratie niet louter instrumenteel gedreven, ter bevordering van de sociale cohesie, maar is primair waardegeladen: ‘Voor de christendemocratie gelden de waardigheid van de mens en een volwaardige deelname aan de samenleving als de levensopgave van ieder mens.’¹² Dat betekent dus zowel dat de overheid een schild voor de zwakken is, als dat mensen geroepen zijn verantwoordelijkheid te dragen en hun talenten te gebruiken.

De gecollectiviseerde, verstatelijkte vormen van solidariteit brengen wel het risico met zich mee dat niet iedere burger voldoende wordt geprikkeld om zijn bijdrage aan het algemeen belang te leveren (freerider). Als solidariteit niet wordt geoefend in sociale praktijken, leidt dat tot een anonimisering van de solidariteit en daarmee tot een uitholling van de naastenliefde als praktische deugd. Het is daarom van het grootste belang dat vormen van directe solidariteit – de vrijwillige solidariteit tussen bur-

gers onderling – waar mogelijk worden gestimuleerd, juist om indirecte solidariteit – de collectieve, verplichte arrangementen via de overheid of publieke instellingen – te behouden.¹³ Recent en omvangrijk onderzoek

*Als solidariteit wordt
geanonimiseerd, leidt dat tot
uitholling van de naastenliefde
als praktische deugd*

laat zien dat de samenleving barst van de initiatieven die aan directe solidariteit gestalte geven.¹⁴ Daarbij mag ook het sociaal kapitaal dat kerkelijke verbanden leveren niet onvermeld blijven.¹⁵ Het is in dit verband opvallend dat in Nederland discussies over solidariteit bijna

altijd over de overheid gaan en zeker in verkiezingstijd vaak worden teruggebracht tot louter koopkrachtplaatjes.¹⁶ Met solidariteit heeft dit echter maar weinig te maken.

SOLIDAIRE HERVORMINGEN EN HERVORMDE SOLIDARITEIT

Na de opbouw van de verzorgingsstaat met medewerking van christendemocratische partijen is de sociale zekerheid in de jaren tachtig onder Lubbers hervormd, evenals onder Balkenende in het eerste decennium na de eeuwwisseling. Maar de opgave om solidariteit opnieuw vorm te geven en op een solidaire wijze hervormingen door te voeren lijkt nu groter dan ooit. Het lijkt daarbij onontkoombaar dat rechten worden opgegeven, omdat anders niet kan worden voldaan aan de voor solidariteit vereiste wederkerigheid.¹⁷

In het algemeen geldt dat de verhouding tussen inactieven en actieven in Nederland groot is: ongeveer dertig procent. Als iedere drie werkenden één uitkering moeten opbrengen, dreigt dat de solidariteit uit te hollen en dringt de vraag zich op of wel gesproken kan worden van een goede verhouding tussen het recht op een uitkering en de persoonlijke verantwoordelijkheid.

Voor christendemocraten die hechten aan een brede toegankelijkheid van de zorgvoorzieningen en van oudedagsvoorzieningen als het pensioenstelsel, is er maar één uitweg: hervormingen gericht op de houdbaarheid van het stelsel. De zorg kent momenteel een zeer ingewikkeld systeem van premies, belastingen en eigen betalingen, en een modale werknemer betaalt op dit moment een kwart van zijn inkomen aan zorg. Bij instandhouding van het huidige systeem zal dit percentage de komende decennia stijgen naar liefst vijftig procent. De zorgkosten zullen andere uitgaven verdringen en de grenzen van de solidariteit komen dan letterlijk in zicht. Het lijkt onontkoombaar om de kosten van de zorg minder te delen *tussen*

generaties en meer *binnen* generaties, zodat de afdracht tussen werkenden en niet-werkenden rechtvaardiger wordt verdeeld tussen de generaties.¹⁸ Planbare ouderenzorg en andere vormen van zorg zullen daarom meer voor eigen rekening moeten komen, wat ook aansluit bij een recente studie van de rvz.¹⁹ Het is nodig strikter te evalueren welke zorg publiek moet worden bekostigd. Daar komt bij dat de vraag naar gezondheid en zorg niet geneigd is zichzelf te begrenzen. Het gezondheidsbegrip kan oneindig worden opgerekt, omdat we onze lichamelijke en psychische toestand niet snel als volmaakt ervaren en er een medicalisering van ‘ongemakken’ heeft plaatsgevonden. Het ligt daarom in de rede om het pakket daarop aan te passen en de behandeling van ‘ongemakken’ niet langer daaruit te vergoeden.

Bij pensioenen is er een soortgelijk mechanisme werkzaam dat ervoor zorgt dat veel geld wordt overgedragen door jongere generaties aan oudere generaties. Steeds grotere pensioenaanspraken worden gefinancierd door het werkende deel van de natie: liefst zestig procent van het (tertiaire) inkomen van ouderen wordt overgedragen. Tegen de achtergrond van de vergrijzing is de huidige systematiek niet langer houdbaar. Verdere stappen zijn nodig om het pensioenstelsel voor toekomstige generaties te behouden. Met behulp van de zogenaamde doorsneepremie kunnen de inkomensoverdrachten worden beperkt, komt de pensioenopbouw van jongeren beter overeen met de ingelegde premie, en kunnen degenen die overstappen een eerlijker pensioenopbouw meenemen.

Het vraagstuk van solidariteit speelt nadrukkelijk ook op Europees en internationaal niveau, iets wat gezien de toenemende vervlechting van landen ook onvermijdelijk lijkt. Voor de grondleggers van Europa was solidariteit een grondwaarde bij de Europese samenwerking. Juist om deze waarde in de huidige crisis van de eurozone te behouden, is het niet alleen van belang dat lidstaten elkaar steunen, maar ook dat zij hun verplichtingen nakomen en dat (strengere) begrotingsregels worden nageleefd.²⁰ Niet alleen de Europese, maar ook de internationale betrokkenheid van Nederland staat onmiskenbaar onder druk en dwingt tot een heroriëntatie op internationale solidariteit, waarbij ontwikkelingshulp een bredere invulling dient te krijgen.²¹

BESLUIT

De verzorgingsstaat is in zijn huidige vorm onhoudbaar geworden. De overheidsfinanciën en de toenemende dynamiek van de economie vragen om vergaande hervormingen. Ten aanzien van solidariteit zal een christen-democratische visie daarom voorop moeten stellen dat we alleen solidair

kunnen zijn met de echte zwakkeren. De collectieve handhaving van een hoog welvaartspeil – zoals die tot uitdrukking komt in de medicalisering van ongemakken, ruimhartige oudedagsvoorzieningen of de stapeling van uitkeringen achter de voordeur – kan niet worden aangemerkt als solidariteit. Het gaat er daarbij om het precaire evenwicht tussen een recht op ondersteuning en de persoonlijke verantwoordelijkheid te herstellen.²²

Waar het liberalisme individuen te vaak op zichzelf terugwerpt en in het socialistische idee van solidariteit een gedachte van maakbaarheid schuilt, daar wijst de christendemocratie op het belang van de persoonlijke betrokkenheid tussen mensen. Ieder mens is een drager van fundamentele rechten en is als individuele persoon in relatie tot anderen geroepen tot verantwoordelijkheid. Bij het verzachten van het leed dat met het menselijk bestaan is gegeven, schiet het instrumentarium van de staat altijd te-

kort, want hij moet overeenkomstig het recht handelen, zonder aanzien des persoons. De traditie waarin de christendemocratie staat, heeft een diep besef dat de menselijke nood niet uit te bannen valt. Het is die erkenning van de nood die de ware

De ware naastenliefde tussen mensen begint met de erkenning van de nood

naastenliefde tussen mensen mogelijk maakt. De bron daarvan ligt niet in de menselijke humaniteit, maar in de oproep van het Evangelie dat iedereen afzonderlijk verantwoordelijkheid geeft voor de nood van het geheel.

Noten

- 1 Voor de historische ontwikkeling van het begrip 'solidariteit', zie Steinar Stjernø, *Solidarity in Europe. The history of an idea*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. Zie ook de bijdrage van Henk Vroom in deze CDV-bundel.
- 2 Stjernø 2005, pp. 2, 326.
- 3 Voor de hiernavolgende beschrijving is geput uit Jan Jacob van Dijk, 'Woont u in een solidaire samenleving? En, bevat het?', in: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2011, pp. 29-42, hier 31-33. Zie ook Steinar Stjernø, 'De geschiedenis van het christendemocratische begrip "solidariteit"', in: Thijs Jansen & Jan Prij (red.), *Wat is sociaal?* (CDV Lente 2004). Den Haag: Wetenschappelijk Instituut

voor het CDA, 2004, pp. 36-44.

- 4 J.A. Ankum en A.S. Hartkamp, *Romeins-rechtelijk handwoordenboek*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1973, p. 124.
- 5 Zie voor de betekenis van Leo XIII de bijdrage van Karim Schelkens in deze CDV-bundel.
- 6 H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*. Utrecht: het Spectrum, 1996, pp. 180-182, 185. Zie voor de verhouding tussen solidariteit, subsidiariteit en gemeenschap tevens de bijdrage van Herman Kaiser in deze CDV-bundel.
- 7 Jan Jacob van Dijk (red.), *Verbindend bouwen. Over solidariteit en verzorgingsstaat*. Kampen: Kok, 2008.
- 8 Charles Dickens, *Bleak House*. Londen: Penguin Books, 2003.
- 9 Zie voor het verband tussen solidariteit en welbegrepen eigenbelang: Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn,*

- onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd.* Amsterdam: Bert Bakker, 1989.
- 10 Ab Klink, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving.* Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1990, pp. 121-126.
- 11 Stjernø 2005, pp. 325-326.
- 12 Van Dijk 2011, p. 36.
- 13 Zie de bijdrage van Lucas Meijs in deze CDV-bundel.
- 14 Gabriël van den Brink, *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme in Nederland.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011. Dit werk is gebaseerd op omvangrijk onderzoek dat is opgetekend in Gabriël van den Brink, *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- 15 Zie de bijdrage van Joep de Hart in deze CDV-bundel.
- 16 Jules Theeuwes, 'De illusie van maakbare inkomensgelijkheid', in: Pieter Jan Dijkman, Hans-Martien ten Napel, Maarten Neuteboom & Henk Vroom, *De last van gelijkheid* (CDV Zomer 2011). Amsterdam: Boom, 2011, pp. 153-159.
- 17 Zie het interview met Jaap Smit, Niek Jan van Kesteren en Arnoud Boot in deze CDV-bundel.
- 18 Zie de bijdrage van Gerard Adelaar en Raymond Gradus in deze CDV-bundel.
- 19 Raad voor de Volksgezondheid & Zorg, *Redzaam ouder. Zorg voor niet-redzame ouderen vraagt om voorzorg door iedereen.* Den Haag: RVZ, 2012.
- 20 Zie de bijdrage van Herman van Rompuy in deze CDV-bundel.
- 21 Zie de bijdrage van Jaap de Hoop Scheffer in deze CDV-bundel.
- 22 Zie ook de bijdrage van Eddy van Hijum in deze CDV-bundel.